

[https://doi.org/10.53360/3080-3861-2025-2\(2\)-7](https://doi.org/10.53360/3080-3861-2025-2(2)-7)
FTAMP: 17.01.07

Т.Б. Қабышев

Шәкәрім университеті,
071412, Қазақстан Республикасы, Семей қ., Глинка к-сі, 20 А
ORCID: 0009-0007-7254-9472
e-mail: talgat_kabyshev@mail.ru

ТАЙЫР ЖОМАРТБАЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ АБАЙДЫҢ АҒАРТУШЫЛЫҚ ИДЕЯЛАРЫ

Андатпа. Мақалада Тайыр Жомартбаев шығармаларындағы оқуға, өнер-білімге, еңбекке талпынған жастарды ынталандыру, өскелең ұрпақтың бойына адамгершілік қасиеттерді тәрбиелеу мәселелері, сонымен қатар Абайдың тәлім-тәрбиелік идеяларын жалғастырудағы жазушының сабақтастық рөлі қарастырылған.

Жастайынан Абай поэзиясынан тағылым алған Т.Жомартбаев жастарды өнер-білімге үндеп, Абай, Ыбырай, Ахмет қалыптастырған гуманистік-ағартушылық идеяларды насихаттаған қаламгер ретінде танылады.

Оның Абай шығармаларынан нәр алып, ұлы ақынның поэзиясын жоғары бағалай отырып, Абай өлеңдерін халық арасында кеңінен таратуға, насихаттауға елеулі үлес қосқаны, ондағы тұнған тәрбиелік ойларды жан-жақты жүзеге асырғаны қарастырылады.

Өнерді шын сүйіп, бағалайтындардың Абай сияқты ұлы тұлғаға еліктемеуі, үлгі тұтып сол жолға ұмтылмауы мүмкін еместігін ескерсек, Т. Жомартбаевтың бұл бастамадан қалыс қалмағанын оның шығармалары арқылы көрініс бергенін көреміз. Ол үнемі Абай поэзиясын жоғары бағалаған, оның эстетикалық ұстанымдарын барынша ұстануға тырысқан ақындардың қатарында болды. Мақала авторы жазушының ұлы ақын идеяларын насихаттаудағы ауқымды жұмысына ерекше назар аударады. «Балаларға жеміс» кітабы – оның негізгі тәрбиелік идеяларының көрінісі. Жинақтағы шығармалардың негізгі тақырыбы – тәрбие, тұлғаны дамыту, балалардың білімді берік меңгеруі.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында қазақ ағартушылары айтқан тәлім-тәрбиелік ой-пікірлері отаршылдық бұғауынан жапа шеккен езілген халықты оятқаны сөзсіз. Осы ағартушылардың ішінде гуманист Тайыр Жомартбаевтың есімін атауымызға болады.

Тірек сөздер: тәрбиелік идея, жанр, поэзия, әдеби мұра, поэтикалық дәстүр, поэтикалық стиль, гуманизм.

Кіріспе

«Абай дәстүрі, оның ақындық мектебі – біраз жылдардан бері зерттеуге талпыныс жасалғанымен, әлі де тиянақты шешімін таппаған мәселе. Кезінде «ақын мектебі» дегенді буржуазиялық теория деп соққандар да болған. Ал, шындығында, Абайға жалғаса туған шәкірт ақын шығармашылығы мен Абай өнегесін, ол ұстаған шыншылдық мектепті үлгі тұтқан кейінгі ақындар еңбектерін қазақтың ағартушылық-демократтық әдебиеті принциптері тұрғысынан зерттеу – ғылым үшін аса маңызды проблемалардың бірі» [1], – деп академик ғалым С. Қирабаев Абайтану саласындағы өзекті мәселелердің бірі – Абай шығармаларын зерттеу барысында оның идеялық-тақырыптық мазмұнын ғана емес, сонымен қатар Абай идеясын тереңірек түсініп, сол арқылы байланыстыра қарастыру қажеттігін ескертеді.

XX ғасырдың басында қазақ әдебиетінде ағартушылық-демократиялық бағыттың дамуы айтарлықтай қарқынды болды. Бұл кезең әдебиеті тек сол уақыттың жемісі ғана емес, өткен ғасырда Ыбырай мен Абай негізін қалаған жаңашыл әдебиеттің заңды жалғасы еді. XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиетінің көптеген өкілдері өз шығармаларын баспасөз беттерінде, әсіресе, «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінде жариялап немесе жеке кітап ретінде басып шығарды. Мысалы, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, С. Торайғыров, С. Дөнентаев, С. Көбеев, М. Сералин, Б. Өтетілеуов, Т. Жомартбаев, М. Малдыбаев және басқа да көптеген қаламгерлер өздерінің шығармалары мен мақалаларында ағартушылық идеяларды көтеріп, бір-біріне үндесіп жатты.

XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінде ең басты тақырып қазақ халқын оқуға, өнер-

білімге, рухани көтерілуге шақыру, адамгершілікті, мәдениетті уағыздау, еңбек етуге үндеу болды. Сол кезеңдегі әдебиетте ең басты жанр поэзия болды.

Әдеби процесс жайында әдебиеттану терминдерінің сөздігінде: «Әдеби процесс әрбір тарихи кезеңде әлеуметтік, идеологиялық және эстетикалық тұрғыдан жазылған әр алуан сападағы кесек образдар мен қарапайым бейнелер кескінделген қарадүрсін шығармалардан көпшілікке арналған әдебиеттерге дейін өз бойына үздіксіз сіңіріп отырады» [2], – деп көрсетіледі.

Жанр табиғаты туралы академик З. Қабдолов: «Сөз жоқ, кез келген әдеби шығарманың жанрлық сипаты, өзгешелігі бар, оны анықтау шарт. Алайда, бұл аз. Бұдан бұрын кез-келген әдеби шығарманың жанрлық сипаты һәм сымбат алғанға дейінгі туу процесі, заңды жаралу тарихы бар. Мұны ескермесе болмайды», – дейді [3].

Т. Жомартбаев лирикасының жанрлық сипаты мен көркемдік қуатының өзгешелігі автордың қолтаңбасын, көзқарасын көрсетері сөзсіз. Әрі оның шығу тегі, уақыт іздері де белен беріп тұрады. Әдеби шығармаларды жанрларға бөліп жүйелеу классификация жасау, топтап талдау заңды нәрсе, әйтсе де саралау барысында бір жанрдың элементі екіншісінде кездесетіні, байланысы болатыны шекара қоюдың өзі шартты болатыны да бар. Мысалы, ол туралы академик З. Ахметов: «Жанрларды, жанрлық түрлерді бір-бірінен ажыратып, бөлекше сипаттарын айқындай отырып олардың арасындағы айырым тек шартты нәрсе екенін де, басқаша айтсақ, олардың бір-бірімен сабақтас жалғас келетін тұстары болатынын да есте сақтау керек. Мысалы, романда лирикалық элемент, сарын кездесуі әбден заңды. Романнан да, поэмадан да кейіпкердің көңіл-күйі, күйініш, сүйініші суреттелгенде біз лирикаға тән ерекшеліктерді байқаймыз. Сондай-ақ драмаға тән қасиеттер де айталық, уақиғаның, кейіпкерлердің әрекет қимылы өзгеше бір сипатта ширығып шиеленісуі романдар мен поэмаларда да ұшырайды» [2], – деген пікірі ойымызды ұштай түседі.

Академик ғалымдарымыздың жанрдың екі қырын, бірі генезисін, екінші жағдайда синтездік сипаттарын ашып көрсетуі жанр табиғатының күрделілігін байқатса керек.

Лирикалық шығарманың тақырыбы жайында ғалым М. Дүйсенов өз мақаласында: «Қандай қоғам болсын қаламгерге өзінің өзекті тақырыптарын, проблемаларын ұсынып отырады. Заманмен, халықпен тығыз байланысты ақын сол қоғамның озық идеологиясының жаршысы, насихатшысы болам десе, уақыт талап етіп отырған көкейтесті тақырыптарынан, әлеуметтік мәселелерінен жатсынбайды, керісінше, соның дәл ортасында жүреді. Сонда ғана ақын өз ортасының азаматы бола алады» [4], – деп көрсетеді.

XX ғасыр басында ағартушылық-демократтық бағыт туып, дами бастаған тұста аренаға шығып, қоғамдық қызметке араласқан Тайыр өз әріптестерінің алдыңғы қатарлы ой-пікірлерін қуаттап, қазақ жерінде оқу-білімнің, ағарту ісінің, ағартушылық-педагогтік көзқарастың дамуына өзіндік үлес қосқан, өз заманының озық ойлы азаматы болды.

Абайдың шәкірттерінің бірі, әрі жерлес, көршілес ауылда тұрған, XX ғасыр басындағы жаңаша оқытқан ұстаздардың бірі – Т. Жомартбаев. Балаларға арнап жазған «Балаларға жеміс» атты өлеңдер жинағымен, алғашқылардың бірі болып «Қыз көрелік» романымен әдебиет тарихында өзіндік орын алған қаламгер.

Материалдар мен әдістер

XX ғасырдың басында ағартушылық-демократиялық бағыттың қалыптасуы мен дамуы тұсында қоғамдық өмірге белсене араласқан Тайыр өз заманының озық ойлы азаматы ретінде, қазақ жерінде оқу-білімнің, ағартушылық-педагогикалық көзқарастың дамуына елеулі үлес қосты. Ол замандастарының ағартушылық бағыттағы озық ой-пікірлерін қолдап, халық ағарту ісіне белсене араласты.

Ұстаздық қызметпен қатар шығармашылықпен де айналысқан Тайыр 1912 жылы Семей қаласында «Балаларға жеміс» атты оқулық-хрестоматиялық сипаттағы өлеңдер жинағын жариялады. Бұл шығармалардың көпшілігі ағартушылық тақырыпта жазылған. Ақынның шығармаларында оқу-білім, адамгершілік, өнер мен мәдениетке шақыру басты орын алды.

Тайыр поэзиясына ағартушылық бағыт пен гуманистік көзқарас тән, ал оның шығармалары гуманистік рухта жазылған.

Ақынның поэзиясының қазақ әдебиеті тарихында елеулі орын алуы, оның қоғамдық санаға, әсіресе жас жеткіншектердің оқу-білімге деген ықыласына әсер еткенін көрсетеді. Бұл – оның шығармаларының ерекшелігін байқататын негізгі фактор. Тайырдың шығармашылығының басты ерекшелігі – өз ойлары мен идеяларын эстетикалық тұрғыдан жоғары деңгейде шеше білуі. Әрбір ақын өз тақырыбына түрлі мазмұндық және көркемдік шешімдер ұсынуы, олардың өзіндік ерекшеліктерін айқындайды. Тайыр шығармалары ХХ ғасыр басындағы әдебиеттегі дәстүр мен жаңашылдықтың сабақтастығын танытады. Ақын поэзиясының идеялық мазмұны кең зерттелгенімен, көркемдік ерекшеліктері әлі де тереңірек талдауды қажет етеді.

Тайыр Жомартбаевтың шығармашылығында басты идеялық бағыт жастарды оқу-білімге, еңбекке және адамгершілікке тәрбиелеуге арналған. Абайдың өнер мен білімге шақыратын өлеңдерімен сусындап өскен ақын, Абай, Ыбырай, Ахмет сияқты ұлы ағартушылардың қалыптастырған гуманистік идеяларын, ағартушылық бағытты жаңа жағдайда жалғастыруға ұмтылды. Тайырдың шығармашылығында Абайдың жаңашылдық ықпалы анық көрінеді, бірақ оның ақындық қабілетін Абаймен салыстыру орынсыз болар.

Кейінгі уақытта Тайыр шығармаларына талдау жасаған кезде, оның шығармашылығында Абай ықпалы байқалады. Алайда, ұзақ уақыт ұстаздық қызметте болған Тайыр Абай биігіне көтеріле алған жоқ. «Абай биігі – әдебиетте қайталанбас шың, оның асыл мұрасы әр уақытта жаңа қырынан жарқырайтын мәңгілік құбылыс» [5] деген көзқарас та айтылды. Дегенмен, біз Тайырдың шығармашылығын Абайдың ақындық дәстүрін жалғастырушы ретінде қарастырғанда, оның Абай шығармаларынан алған нәрін қалай бағалағанын, Абайдың өлеңдерін халыққа таратудағы және ағартушылық идеяларды жүзеге асырудағы еңбегін түсінуге тырысуымыз керек.

Осы тұрғыда, сол кезеңде «өнер атаулыға дәмелілердің Абайдай үлкен тұлғаға қарай талпынбауы мүмкін емес» деген пікірді ескерсек, Тайырдың да осы талпыныстан тыс қалмағанын және өз шығармашылығында Абай идеясын жүзеге асыру жолында үлкен үлес қосқанын аңғаруға болады. Тайырдың әдеби мұрасы, негізінен, Абайдың ағартушылық бағытта ұстанған принциптерін жалғастырушы ретінде жоғары бағаланады.

Ғалым А. Нұрқатов «Абайдың ақындық дәстүрі» атты еңбегінде: «Абай поэзиясын жоғары бағалаған және шама-шарқына қарай соның ізімен жүрмек болған ақындардың ішінен Б. Айтқожаұлы, Тайыр Жомартбаев тәрізді ақындарды атау қажет. Ұлы ақын идеяларын халық арасына насихаттауда олар недәуір еңбек етті» [6], –деп бағалауы біздің ойымызды нақтылай түспек. Тайыр Жомартбаевтың «Балаларға жеміс» жинағын талдай отырып, оның шығармаларының негізгі мақсаты балаларды дұрыс тәрбие алуға, қалыпты дамуға және өз уақытында сапалы білім алуға шақыру екенін айқын көруге болады. Бұл жинақтың пайда болуы, негізінен, ағартушылық идеясын жүзеге асыруға бағытталған мақсаттың нәтижесі болып табылады. Абай жастық шағында ғылым-білімге дер кезінде көңіл бөлмегеніне өкініш білдірсе, Тайыр да уақытында білім ала алмағанын қынжылыспен жырлайды. Бұл ой ақынның «Біздің хал» өлеңінде айқын көрінеді.

Отызға келдік ер жетіп,
Көрмей-ақ еш кем-кетік.
Өкінгеннен не пайда
Кеткен соң ғұмыр босқа өтіп.
Ойласам мұны жасымда
Құрдастарым басында.
Отырғанға мез боппын
Әке-шеше қасында.
Өкінгеннің бірі мен

Өкінішке жоқ қой ем
Оқы ғазиз балалар
Қапы қалма енді сен [7].

Мұндай ойды қазақ ағартушылары XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында айтып, енді оянып жатуы, отаршылдықтың бұғауынан босана алмай, езгіде болған халық үшін заңды да еді.

Ал ағылшын жазушысы Филип Дормер Стенхоп Чистерфилдтің 1774 жылы шыққан «Письмо к сыну» атты еңбегінде: «Запомни же, что, коль скоро ты не заложишь фундамента тех знаний, которые тебе хочется приобрести до восемнадцати лет, ты никогда потом за всю жизнь этими знаниями не овладеешь» [8], – деп оқудың негізі, іргелі білім жастық шақта қаланатындығын білдіреді.

Тайыр Жомартбаевтың алғашқы «Балаларға жеміс» деген жинағының сыртқы мұқабасына:
Неге болды кісіде
Екі құлақ жалғыз тіл
Көп естісін аз сөйлеп

Дегені ғой соны біл [7], – деп өз сөзін тыңдаушыға тікелей арнауы оларды түземек болуы – поэзияның адамның ой-санасын оятып, рухани тұрғыдан тәрбиелеудегі маңызын терең ұғынғанын оның тікелей тыңдаушыға арнауы мен сөзін бағыттауы анық көрсетеді. Ақынның бұл тәсілі оның шығармаларының тәрбиелік мәнін арттырып, оқырманды тек қызықтырып қана қоймай, оларға маңызды өмірлік құндылықтар мен моральдық тұрғыдан ой салуды мақсат еткенін білдіреді.

Тайырдың «Балаларға жеміс» жинағына 16 өлеңі енген, оның үшеуі аударма болып табылады. Бір өлеңі Абай үлгісінде жазылған, біреуі қоғам мен өз өміріне байланысты, ал қалған 11 өлеңі тікелей балаларға арналған. Бұл жинақта ақын балаларды тәрбиелеудің маңызды құралдарын, оның ішінде білім мен өнерді дәріптеуді басты назарда ұстаған.

Жинақтағы алғашқы «Мектеп ішінде» деген өлеңде Тайыр мектепте оқып жүрген балалардың сабаққа деген жауапкершілігін ескере отырып, баланың сабаққа салақ қарауы немесе «сабағын шала қылғаны» туралы айта отырып, бұл мәселеге терең мән береді. Өлеңде баланың мектеп жайын қызығушылықпен сұраған қарындасына жауап ретінде ақын мектептің білім беру міндетін түсіндіреді. Бұл өлеңде, бір жағынан, оқудың маңызы мен оны дұрыс қабылдаудың қажеттілігін алға тартылады, екінші жағынан, оқу процесіне деген жауапкершілікті баланың санасына жеткізу идеясы басым:

Ертеңге қиын сабақ бар,
Қыламын бүгін тәкірар.
Айналдырма, қарындас
Болсаңыз дос маған жар.
Сабақ білмей баруды

Көремін мен бойыма ар [7], – деп ақын оқушысын әншейін күн өткізерлік маңызсыз әңгімеден аулақ болуға шақырады. Бала әрекеті өз болмысына лайық, заңды, табиғи көрініп, тек қарындасына ғана әсер етіп қоймайды, басқа оқушыға да әсер етіп, ойландыра алады.

Білмегендер без обед
Білгендер үйге қайтады [7].

Өлеңдегі оқушының оқуға деген ұмтылысы мен сабаққа жауапкершілікпен қарауы маңызды әлеуметтік құндылықтарды, атап айтқанда, адал еңбек пен білімді бағалауды көрсетеді. «Сабағын білмегенді бойына ар санауы» – бұл ақынның шынайы ұстанымы, ол баланы өз ісіне жауапкершілікпен қарауға шақырады. Сонымен қатар, «Қарындас түгіл, басқаға қайтып жауап қатпады» деген жолдар оқушының тек білімге деген қатаң талапты ғана емес, сонымен қатар осы жауапкершіліктің оның өзіне және айналасындағы адамдарға да әсер етуін білдіреді. Мұндай өзіне деген талап – өлеңнің тәрбиелік мәнінің айқын көрінісі.

«Ыждаһатты бала» өлеңінде де баланың оқуға деген адалдық пен ынта-ниеті басым. Ақын сабақты жақсы көріп, оның мәнін түсінген баланы табиғаттың әсем көріністерінен алаңдамай, білім алуға деген қызығушылықпен бейнелейді. Баланың күнге, жас құсқа немесе тәтті жемістерге назар аудармауы – оның сабаққа деген назарын жоғалтпағанын, білімді жоғары қойғанын көрсетеді. Бұл өлеңде Тайыр балаларды білімнің күшін сезініп, өмірдегі маңызды мақсаттарына жетуге бағытталған тәрбие беруді көздейді:

Кітабын салды ол жайлап,
Киінді жылдам бел байлап.
Шақырған мені қайда деп
Секіріп түсті айғайлап.
Торғай сайрап қылмиып,
Күн күлімдеп жылмиып.
Шие берді жемісін

Бұтағынан һәм қиып, [7], – деп баланы ұқыптылыққа, тиянақтылыққа баулып, оқыған баланың ештеңеден кеш қалмайтындығы ескертіледі.

Тайыр Жомартбаевтың «Балаларға насихат» өлеңінде ақын оқыған мен оқымаған баланың айырмашылығын айқын көрсете отырып, ғылым мен білімді ең жоғары құндылық ретінде бағалайды. Өлеңде білімді болудың тек табиғи қабілетке байланысты емес, ең алдымен, еңбек пен ізденіс, мақсатқа деген ұмтылысқа байланысты екені көрсетіледі. Ақын білімді сарқылмас мол қазынаға теңейді, оны тек талапты, ерінбей ізденіп еңбектенген адам ғана меңгере алатындығын айтады. Тайыр білім мен ғылымды надандықтың шыңынан жоғары қойып, бұл «шың» мен «бәйтерекке» тек еңбекқор және мақсатты адамдардың ғана қолы жететінін түсіндіреді. Өлеңде білімнің маңызы мен оған жетудің жолы туралы терең ойлар бар, бұл жас ұрпақты тек білімге деген құштарлықпен емес, оған адал еңбектену арқылы қол жеткізуге шақырады.

Ойыншы жалқау баладан,
Үйір болмай аулақ қаш.
Ғылым білген адамдар
Кедей, мұқтаж болмайды аш.
...Сабақ білсең жасыңда
Құстар сайрар басыңда
Отырарсың сен дағы
Жақсылардың қасында [7].

Ондай үлкен білім алу үшін ең алдымен «тілалғыш» болу керектігін де ескертеді:

Сабақ білсең жейсің бал,
Айтқан сөзге құлақ сал.
Әке-шеше ағаның
Халфенің де тілін ал [7].

Ол халықтың даналығын жоғары бағалай отырып, өлеңнің балаларды тәрбиелеудегі ерекше рөліне назар аударады. Ақын балаға тіке «сөйт, бүйт» деп өсиет айтуға қарағанда, өлеңмен ойланту арқылы тәрбие берудің әлдеқайда әсерлі әрі терең болатынын түсінеді. Өлеңнің психологиялық әсері өте күшті екенін байқауға болады – тіпті қиқар, тік мінезді мінезді балаларды да өлеңдер «үйіріп әкетуі» мүмкін. Бұл тәсіл баланың ойлау, түйсіну, қабылдау қабілеттерін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Ақын өлеңдері арқылы балада теріс қасиеттерді өзгертуге ықпал ету, оның психологиясына әсер ету – бұл педагогикалық әдістің өзіндік ерекшелігі.

«Жалқау бала» өлеңінде ақын жалқаулықтың зиянын, еңбекқор болудың қажеттілігін көрсетеді. Ол балаға тек сөзбен емес, өлең арқылы мысалдар келтіріп, жалқаулықтың қайғы-қасіретін көрсетіп, оны жеңудің жолдарын ұсынады. Осылайша, өлең арқылы балаға тәрбиелік

мән беру – ақынның шеберлігі мен педагогикалық көзқарасының бір көрінісі болып табылады:

Жалқау бала жалтақтап
Сабақтан қашып жан сақтап.
Ешкім оған разы боп
Көрмейді жақсы жұрт мақтап.
Сабаққа мойын бұрмайды,
Кітаппен кеңес құрмайды.
Мектепке ерте баруға
Ұйқысынан тұрмайды.
Тұрса орнынан ырғалып
Киінбей жылдам жырғалып,
Оқиыншы мен де деп
Тырыспайды тырбанып [7], – деп оның іс-әрекетін жіпке тізгендей қылып сипаттайды.

Балаларды мұндай мінез-құлықтан жирендіре келіп «Балаларға өнегеде»:

Басқа жұртта таң атты
Біздің қазақ тек жатты.
Байқалық та біз дағы
Ғылым дәнін кім татты.
Біз де милләт баласы
Жетілсін ғылым шаласы
Ғылымменен нұрланған
Орыс, ноғай қаласы, – [7] дейді.

Ғасыр басындағы ағартушылардың көпшілігі сияқты Тайыр да ғылым мен білімнің қоғамның өркендеуі үшін аса қажет екендігін түсінген. Ол тек жеке тұлғаның білім алуын ғана емес, сондай-ақ бұл білімнің басқаларға да пайдасы тиіп, жалпы қоғамға, ұлтқа үлес қосу керектігін ескертіп өткен.

Тайыр өлеңдерінде білімді тек жеке бас пайдасы үшін жинап қоймай, оны айналадағы адамдарға, жалпы халыққа тарату, өнеге көрсету міндетін де басты назарда ұстайды. Бұл оның ағартушылық көзқарасынан туындайды, себебі ол қоғамның өзгеруі мен дамуы тек білім мен тәрбие арқылы жүзеге асатынын терең түсінген. Ақынның айтуынша, өркениетті халықтар қатарына қосылу тек өзіміздің білімімізге ғана емес, сол білімді қоғамға жеткізе білуімізге де байланысты. Осылайша, Тайырдың шығармашылығы білімнің әлеуметтік мәнін, оның кең көлемде таралуы қажеттігін көрсетеді.

Шаш ғылымнан сен егін,
Алсын надан бос тегін.
Жібермеңдер далаға
Халфеңіздің еңбегін.
Ғылым серік хәм малға,
Тәрбиеші бір алла!
Надандардың көңілін аш
Түссеңіз де не халге [7].

Тайыр Жомартбаевтың «Балалардың тілегі», «Ыждаһатты баланың надан атаға айтқан сөзі», «Жетім баланың мұңы», «Рақымды кемпір», «Рахымды жолдас» өлеңдерінде ағартушылық идеяларының тереңдей түсуімен айқын көрінеді. Осы өлеңдерде ақынның ағартушылық көзқарасы жаңа деңгейге көтеріледі. Тек үгіттік сипатта емес, лирикалық кейіпкердің жан-сырын, толғанысын, іс-әрекетін суреттеу арқылы өмір шындығын терең түсіндіруге ұмтылады. Тайырдың өлеңдерінде характердің алға шығуы, адамның ішкі әлемі мен көзқарасын, іс-әрекетін көрсету арқылы қоғамдағы мәселелерді бейнелеу маңызды орын алады. Бұл тәсіл ақынның жеке тұлға мен қоғамның өзара байланысын ашуға деген ұмтылысын білдіреді. Мысалы, «Балалардың

тілегі» өлеңінде ғылым мен білімге баса назар аударылған. Өлеңде оқуға көңіл бөлген бала өз бақыты мен амандық-саулығын емес, ата-анасының, жастардың және халқының бақытын ойлап, олардың жақсы болашағы үшін еңбек ету керектігін білдіреді.

Ғылымға көңіл талпынды,
Жас ғұмыр оттай жалқынды.
Алдымды алла өзің аш
Ұмыттырмай артымды.
Ата-анамды жарылқа,
Аман сақта халқымды.
Ішіме жарық нұр беріп
Наданнан айыр парқымды.
Махаббат бер жастарға
Көңіліне салма салқынды
Көңілімді ашқан ой салып
Қарайып көзі бек талып
Халқыма алла бақыт бер
Дұшпанына қыл ғалып [7].

Ақынның өлеңдерінде қоғамның жас азаматы тек жеке басының бақыты үшін емес, өз құрбыларының, жалпы қоғамның болашағы үшін де алаңдайтын тұлға ретінде суреттеледі. Бұл идеяны ақын «Балалардың тілегі» және басқа да өлеңдерінде білдіреді. Мұнда жас ұрпақтың тілегі, мұңы, ой-өрісі, талап-тілегі қоғамның ортақ мүддесіне бағытталған. Яғни, балалар тек өз бақыты мен жақсы өмірін ғана ойламай, жалпы ұлттың болашағына, қоғамның дамуына да жауапкершілікпен қарайды. Осы арқылы Тайыр баланың жеке мүддесі мен қоғамға деген көзқарасын үйлестіреді, олардың үміті мен арманын жалпылыққа шығарады.

Ақынның бірқатар өлеңдерінде тек балаларды ғана емес, олардың ата-аналарын да ғылым мен білім жолына шақырып, ұлттың жалпы мәдени деңгейін арттыруды мақсат етеді. Мысалы, «Біждаһатты баланың надан атаға айтқан сөзі» өлеңінде бала өз ата-анасына білім мен ғылымның қажеттілігін түсіндіреді, оларды оқу мен білім алуға үгіттейді. Ата-аналарды өздерін оқытуға тікелей шақырмағанымен, ақын оларды балаларын оқытуға көңіл бөлуді, өздеріне үлгі боларлықтай болып, ғылым мен өнерді үйренуді уағыздайды.

Тайыр осы ойларын өз атынан емес, кейде балалардың, кейде көзі ашық, көкірегі ояу қарттардың сөзі арқылы білдіреді. Бұл тәсіл ақынның ұрпақтар арасындағы байланыс пен білімнің ұрпақтан ұрпаққа берілуінің маңыздылығын көрсетеді. Ақын мұндай өлеңдерінде өз заманының өскелең ұрпағына үміт артып, олардың болашағына сенім білдіреді. Сондай-ақ, ол өз шығармашылығында қоғамның жалпы мәдениетіне, білімді болуға шақыру арқылы халықты тәрбиелеуді мақсат етеді.

Оқыт мені ғазиз атам,
Ғафу айла болса хатам.
Егер мені оқытпасаң
Үйде босқа неғып жатам.
Жас ғұмырды қылма надан,
Өссем қайғы болар маған.
Білсем көпке пайдам тиер,

Және жақсы болар саған [7], – деп атасына өз өтініш тілегін білдіреді. Өзін басқа жұрттың ұл қыздарымен салыстырады.

Нәтижелер және талқылау

Тайыр Жомартбаевтың шығармашылығының маңызды ерекшелігі – оның бала психологиясын терең меңгергендігі. Ақын балалардың ойлау қабілеті мен психологиясын жақсы түсініп, олардың дүниетанымына сай өлеңдер жазған. Ол ұстаз ретінде дәл сол

кезеңдегі балалардың қажеттіліктерін, оқулық-хрестоматияда қандай туындылардың қажет екенін біле отырып, тақырыптарды ұтымды таңдайды. Оның өлеңдерінде бейтарап немесе қажетсіз тақырыптар кездеспейді; әр өлеңі балалардың рухани қажеттіліктеріне сәйкес келеді, олардың жүрегінен жол таба біледі. Ақын тек өз жанын толғантқан, ойландырып, әсер еткен дүниелерді ғана өлеңге арқау етеді, бұл оның шынайылығын көрсетеді.

Тайырдың «Балаларға жеміс» өлеңдер жинағының соңында қазақ қоғамының оқудан, өнерден кеш қалғанын білдіретін «Замандастарға қарап» және «Біздің хал» деген өлеңдері бар. Бұл өлеңдерде ақын өз дәуіріндегі қоғамның білім мен мәдениет саласындағы кенже қалуын сөз етеді. «Замандастарға қарап» өлеңі тоғыз шумақтан тұрады және Абайдың «Сегіз аяқ» өлеңі формасында жазылған.

Бұл өлеңнің сыртқы пішінімен қатар ішкі мазмұны да Абай шығармашылығының әсерін айқын сездіреді. Абайдың гуманистік идеялары, халықты білімге, өнерге шақыру, мәдениетке үндеу – Тайырдың өлеңдерінде де көрініс тапқан. Ақын өз өлеңдерінде қоғамның кемшін тұстарын ашып көрсету арқылы халықтың білімге деген қызығушылығын оятуға тырысады, ал бұл өз кезегінде Абайдың ағартушылық идеясын әрі қарай жалғастыру болып табылады. Тайырдың Абайдың әсерінде жазған өлеңдері сол кезеңнің қоғамдық мәселелерін шешуге бағытталған, әрі жастарды білім мен өнерге баулуды көздейді. Мәселен:

Кешегі Абай,
Білгіштер талай,
Қайтсе де елге жақпады.
Кезерген ерін,
Сыпырған терін,
Еңбегін кім ақтады.

Түзелсін десең көп дүрмек
Ең қызығы жай жүрмек [7], – деп Абайдың «Мыңмен жалғыз алысып» ел түзете алмай өткендігін ескертсе:

Болам деп сондай,
Көңілің толмай,
Бақаға ұксап жүрмелік.
Шаптығып пілге
Тоқтамай тілге
Кәндекке ұксап үрмелік.
Әддіңді біл болсаң әз

Өзіңе өзің болма мәз [7], – деп ақын оқушыларды Абайдың «Өгіз бен бақа», «Піл мен қанден» сияқты мысалдарындағыдай, өз мүмкіндіктерін дұрыс бағалауға, шамадан тыс асып кетпей, ақылмен әрекет етуге шақырады. «Көрпеңе қарай көсіл» деген нақыл арқылы баланы өзінің күш-жігері мен мүмкіндіктеріне сай әрекет етуге үндейді, яғни олар өз шама-шарқына сай болсын, біреуді асыра мақтап немесе біреуден асып кетуге ұмтылмасын деп үйретеді. Бұл ұстаным әлеуметтік әділеттілік пен парасаттылыққа негізделген.

Ақын «залымнан жиреніп», «жолдан тыс» іс қылмауға шақыру арқылы жаман әдеттер мен теріс әрекеттерден аулақ болуды, дұрыс жолмен жүруді үгіттейді. Бұл тәрбиелік мәні зор бағыт, өйткені баланың дұрыс мінез-құлық қалыптастыруы, адами құндылықтарды бағалауы өмірде жетістікке жеткізеді.

Қорытынды

Тайыр ұлттың білім мен ғылымға деген қажеттілігін атап көрсетеді. Алайда ол жеке адамның білімі жеткіліксіз екенін де ескертіп, «жаяудың шаңы, жалғыздың үні шықпас» деген нақылды орынды қолданады. Яғни, бір адамның ғана еңбегі мен білімімен қоғамның дамуы жүзеге аспайды, ұлттың ортақ күш-жігері мен ынтымақтастығы қажет екенін көрсетеді. Бұл – қоғамдағы өзара көмек пен ұжымдық күштің маңыздылығын түсіндіретін маңызды ой.

Сонымен қатар, ақын өз өлеңдерінде бала тәрбиесінің аса маңызды екенін атап өтіп, осы салаға ерекше мән беруге шақырады. Бұл – ұрпақ тәрбиесінің қоғамның дамуы мен болашағы үшін шешуші фактор екендігін білдіретін ақынның терең ойы. Тайырдың бұл идеялары ағартушылық дәстүрді жалғастыра отырып, жастарды тәрбиелеуде үлкен мәнге ие болған.

Қарайған көзің,
Сөйлеген сөзің
Көрінер елге бос қалмас,
Қарыны тойған,
Қайғыны қойған,
Құлағын жалғыз сол салмас.
Еңбек кетпес далаға,
Үйретейік балаға [7].

Тайырдың бұл «Замандастарға қарап» өлеңі 1913 жылы «Айқап» журналының 9 санына қайыра басылған [9].

Тайыр Жомартбаевтың «Балаларға жеміс» атты өлеңдер жинағының барлық туындылары үгіт-насихаттық сипатта және дидактикалық сарында жазылғаны белгілі. Бұл шығармаларда ақын балаларды жақсы мінез-құлыққа, еңбекқорлыққа, білім алуға және адамгершілікке тәрбиелеу мақсатын көздейді. Ақынның бұл бағыттағы шығармашылық әрекеті қоғамның рухани деңгейін арттыру мен ұрпақ тәрбиесіне үлкен жауапкершілікпен қарауды талап етеді. Тайыр өз өлеңдерінде адамдардың дұрыс жолды таңдауы үшін ойлануға, өз әрекеттерінің салдарын дұрыс бағалауға үйретеді.

«Біздің хал» өлеңі бұл жинақтың қорытынды түйіні болып табылады. Бұл өлеңде Тайыр ақын өзінің барлық шығармашылық жолының нәтижесін келтіріп, балаларға таңдаудың еркіндігін, болашақты шешу жауапкершілігін өз еншісіне қалдырады. Ол өлеңнің соңында:

«Сөзді қылдым мен тамам,
Үйретер өзі бұл заман.
Асықпасаң байқарсың

Нелер жақсы не жаман» [7] – деп, оқушыларға дұрыс таңдау жасау үшін уақытты дұрыс пайдалану қажеттігін, өмірдің әр сәтінде ойлану мен қорытынды жасау қажеттілігін ұғындырады.

Сонымен бірге, Тайырдың өлеңдерінде Абайдың көркемдік дәстүрі мен оның ағартушылық идеяларының ықпалы байқалады. Бірақ Тайырдың ерекшелігі – оның өлеңдері көркемдіктен гөрі балаларға түсінікті, жеңіл әрі қарапайым тілмен жазылуында. Ақын шығармаларында күрделі поэтикалық бейнелер мен символикадан гөрі, балаға түсінікті қарапайым тіл мен айқын ой басым. Бұл шығармалардың басты мақсаты – балаларға дұрыс тәрбие беру және олардың рухани, моральдық өсуіне үлес қосу.

Тайыр өлеңдерінің көркемдігі олардың педагогикалық мазмұнымен үйлесіп, ақын шығармашылығының әдебиеттегі маңызын арттыра түседі. Оның туындылары ықшамдылығымен, тілінің жатықтығымен және терең ойды қарапайым әрі түсінікті түрде жеткізе білуімен ерекшеленеді. Сондықтан ақын шығармалары тәрбиелік мәнімен ғана емес, көркемдік деңгейімен де құнды. Бұл оның тек педагогикалық шығармашылығын ғана емес, сонымен қатар әдебиетте де белгілі ақын ретіндегі орнын да айқындады.

Әдебиеттер

1. Қирабаев С. Әдебиетіміздің ақтандақ беттері. – Алматы: Білім, 1995. – 288 б.
2. Ахметов З. Жанр. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. – Алматы: Рауан, 1997. – 240 б.
3. Қабдолов З. Әдебиет теориясының негіздері. – Алматы: Жалын, 1970. – 377 б.
4. Дүйсенов М. Қазақ лирикасындағы тақырып пен көркемдік шешім. Жанр сипаты. – Алматы: Ғылым, 1971. – 270 б.

5. Көбеев С. «Қалың мал», С.Торайғыров «Қамар сұлу», Т.Жомартбаев «Қыз көрелік» /Құрастырған Кенжебаев Б., Ергөбеков Қ., – Алматы: Жалын, 1986.
6. Нұрқатов А. Абайдың ақындық дәстүрі. – Алматы: Жазушы, 1966. – 348 б.
7. Жомартбаев Т. Балаларға жеміс. – Семей: Ярдәм, 1912. – 26 б.
8. Seneca L, Maurois A, Chesterfield F. If you want to be free, Moscow: Politizdat, 1992. – 381 p.
9. Жомартбаев Т. Замандастарға қарап // Айқап, № 9, 1913.
10. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. /Құраст.: Ахметов З., Шаңбаев Т. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 384 б.

References

1. Qirabaev S. Adebietimizdin aqtandaq betteri [The blank spots of our literature]. – Almaty: Bilim, 1995. – 288 p. (in Kazakh)
2. Akhmetov Z. Zhanr. Adebiettanu terminderinin sozdigi [Genre. Dictionary of literary terms]. – Almaty: Rauan, 1997. – 240 p. (in Kazakh)
3. Qabdolov Z. Adebiet teoriyasynyn negizderi [Fundamentals of literary theory]. – Almaty: Zhalyyn, 1970. – 377 p. (in Kazakh)
4. Duisenov M. Qazaq lirikasyndagy taqyryp pen korkemdik sheshim. Zhanr sipaty [Theme and artistic solution in Kazakh lyrics. Genre characteristics]. – Almaty: Gylym, 1971. – 270 p. (in Kazakh)
5. Kobeev S. «Qalyn mal», S. Toraygyrov «Qamar sulu», T. Zhomartbaev «Qyz korelik» [«Kalyn mal», S. Toraygyrov «Kamar sulu», T. Zhomartbayev «Kyz korelik»] / Comp. by Kenzhebaev B., Ergobekov Q. – Almaty: Zhalyyn, 1986. (in Kazakh)
6. Nurqatov A. Abaidyn aqyndyq dasturi [Abai's poetic tradition]. – Almaty: Zhazushy, 1966. – 348 p. (in Kazakh)
7. Zhomartbaev T. Balalarga zhemis [Fruit for children]. – Semey: Yardam, 1912. – 26 p. (in Kazakh)
8. Seneca L., Maurois A., Chesterfield F. If you want to be free. – Moscow: Politizdat, 1992. – 381 p.
9. Zhomartbaev T. Zamandastarga qarap [Looking at contemporaries] // Aiqaп. – 1913. – №. 9. (in Kazakh)
10. Adebiettanu. Terminder sozdigi [Literary studies. Dictionary of terms] / Comp. by Akhmetov Z., Shanbaev T. – Almaty: Ana tili, 1998. – 384 p. (in Kazakh)

T.B. Kabyshev

Shakarim University,

071412, Republic of Kazakhstan, Semey, 20 A Glinka street

ORCID: 0009-0007-7254-9472

e-mail: talgat_kabyshev@mail.ru

IDEAS OF ABAI'S ENLIGHTENMENT IN THE WORKS OF TAIR ZHOMARTBAEV

Abstract. The article examines the specifics of the problems of Taiyr Zhomartbaev's work: encouraging young people who strive for study, art and education, hard work, issues of nurturing moral qualities in the younger generation, as well as the successive role of the writer in continuing the educational ideas of Abai. It is known that T. Zhomartbaev, who grew up on the poetry of Abai, who passionately called on young people from a young age to get involved in art and education, is himself a writer who actively embodied in the environment around him the breadth of thinking, humanistic ideas and educational ideas formed and developed by Abai, Ibrai Altynsarin, Akhmet Baitursynov. The article examines the literary heritage of T. Zhomartbaev, who continued the poetic traditions of Abai; It was revealed that he, drawing inspiration from the works of Abai and appreciating the poetry of the great poet, made a great contribution to the dissemination and popularization of Abai's poems among the people, and in every possible way realized the educational ideas embedded in them. Considering the fact that it was impossible for those who truly loved and appreciated art not to strive for such a great figure as Abai, we see that T. Zhomartbaev did not remain aloof from this undertaking, and it was by no means fruitless. He was always among the poets who highly appreciated Abai's poetry and tried to follow his aesthetic principles to the best of their ability. The author of the article pays special attention to the writer's extensive work on promoting the ideas of the great poet. The book «Balalarga zhemisi» (Fruits

to Children) is a reflection of his main educational ideas. The main themes of the works in the collection are education, personality formation, and the solid acquisition of knowledge by children. The educational ideas expressed by Kazakh educators in the late 19th and early 20th centuries certainly awakened the oppressed people who suffered from the shackles of colonialism. Among these educators is the name of the humanist Taiyr Zhomartbayev.

Keywords: educational idea, genre, poetry, literary heritage, poetic tradition, poetic style, humanism.

Т.Б. Кабышев

Шәкәрім университет,
071412, Республика Казахстан, г. Семей, ул. Глинки, 20А
ORCID: 0009-0007-7254-9472
e-mail: talgat_kabyshev@mail.ru

ИДЕИ ПРОСВЕЩЕНИЯ АБАЯ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ТАИРА ЖОМАРТБАЕВА

Аннотация. В статье рассматриваются особенности проблематики творчества Тайыра Жомартбаева: поощрение молодежи, стремящейся к учебе, занятиям искусством и образованию, трудолюбию, вопросы воспитания нравственных качеств у подрастающего поколения, а также преемственной роли писателя в продолжении просветительских идей Абая.

Известно, что Т. Жомартбаев, выросший на поэзии Абая, который страстно призывал молодежь уже с юных лет приобщаться к искусству и образованию, сам является писателем, активно воплощавшим в окружавшей его среде широту мышления, гуманистические идеи и просветительские идеи, сформированные и развитые Абаем, Ибраем Алтынсариним, Ахметом Байтурсиновым.

В статье рассмотрено литературное наследие Т. Жомартбаева, продолжившего поэтические традиции Абая; выявлено, что он, черпая вдохновение в произведениях Абая и ценя поэзию великого поэта, внес большой вклад в распространение и популяризацию стихов Абая в народе, всемерно реализовывал заложенные в них просветительские идеи.

Учитывая то обстоятельство, что тем, кто по настоящему любил и ценил искусство, было невозможно не стремиться к такой великой фигуре, как Абай, мы видим, что Т. Жомартбаев не остался в стороне от этого начинания, и оно отнюдь не было бесплодным. Он всегда был среди поэтов, которые высоко ценили поэзию Абая и по мере своих сил старались следовать его эстетическим установкам. Особое внимание автором статьи уделено большой работе писателя по пропаганде идей великого поэта. Книга «Балаларға жемісі» (Плоды детям) – отражение его основных просветительских идей. Основная тематика произведений сборника – воспитание, формирование личности, прочное усвоение знаний детьми. Просветительские идеи, высказанные казахскими просветителями в конце XIX-го и начале XX веков, безусловно, пробуждали угнетенный народ, страдавший от оков колониализма. Среди этих просветителей – имя гуманиста Тайыра Жомартбаева.

Ключевые слова: просветительская идея, жанр, поэзия, литературное наследие, поэтическая традиция, поэтические стиль, гуманизм.

Автор туралы мәлімет

Қабышев Талғат Болатұлы – филология ғылымдарының кандидаты, Шәкәрім университеті, қазақ филологиясы кафедрасының аға оқытушысы, Қазақстан Республикасы, Семей, e-mail: talgat_kabyshev@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-7254-9472>.

Сведения об авторе

Кабышев Талгат Болатович – кандидат филологических наук, старший преподаватель кафедры казахской филологии НАО «Шәкәрім университет», Республика Казахстан, Семей, e-mail: talgat_kabyshev@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-7254-9472>.

Information about the author:

Talgat Kabyshev – candidate of philological sciences, senior lecturer, Department of kazakh philology Shakarim university, Republic of Kazakhstan, Semey, e-mail: talgat_kabyshev@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-7254-9472>.

*Редакцияға енуі 21.04.2025
Өңдеуден кейін түсуі 22.05.2025
Жариялауға қабылданды 29.06.2025*